

זכרון לראשונים

ברוך קורצווייל

(תרס"ז–תשל"ב)
(1907–1972)

דברים לזכרו

ברוך קורצווייל היה אחד מגדולי המבקרים והחוקרים של הספרות העברית החדשה, חוקר מקורי ועצמאי שבכתביו השונים, שרבים מהם עוסקים גם בספרות האירופית, הקפיד על רמה מדעית וספרותית של ממש והשתדל לשנות את פני העיסוק בספרות בארץ ישראל ובמדינת ישראל ולשוות לו מעמד ורמה אירופיים. בכך הוא ממשיך את מסורת ביקורת הספרות של פרישמן ושל ברנר, אך מעניק לה עומק וכיוונים שלא היו לה לפניו.

קורצווייל נולד בשנת 1907 בפירניץ שבמורביה (אז חלק מן האימפריה האוסטרו-הונגרית והיום מחוז ברפובליקה הצ'כית) לאביו הרב אברהם אריה קורצווייל. לאחר שנים אחדות של לימודים בפרנקפורט ע"נ מיין, הוסמך שם לרבנות בישיבה האורתודוקסית של הרב ברויאר, וגם זכה לתואר דוקטור מאוניברסיטת פרנקפורט – בה למד גרמניסטיקה, היסטוריה, פילוסופיה ופסיכולוגיה – על עבודת מחקר העוסקת בפאוסט של גיתה.

בשנים 1934–1939 היה מורה למדעי היהדות בבית הספר היהודי בברין (ברנו) בצ'כיה, בה גם שמש כממלא מקום הרב. בשנת 1939 עלה לארץ ישראל כתלמיד מחקר באוניברסיטה העברית בירושלים. לאחר כשנתיים שם התישב בחיפה, בה לימד ספרות עברית וכללית, תנ"ך ותלמוד בבית הספר "חוגים", ושנים אחדות גם בבית הספר הריאלי. בשנים אלה החל לפרסם את מחקריו בספרות העברית החדשה, רובם בצורת מאמרים (לעתים קרובות, מאמרים ארוכים בהמשכים) בעתון "הארץ", וחלקם כמסות ארוכות בכתבי עת מדעיים וספרותיים. מאמרים אלה – ונזכיר כאן רק את המאמר ה"פרוגרמטי" "בעיות יסוד של ספרותנו החדשה", ואת המאמר על אחד העם, "היהדות כגילוי רצון-החיים הלאומי-ביולוגי" – עשו את מחברם לאחת הדמויות הבולטות בביקורת ובחקר הספרות בישראל. אך משום שקורצווייל הביע תמיד את דעתו ללא כחל ושרק, וביקר ללא רחם כל עמדה שלא נראתה לו הולמת את הטכסטים הספרותיים ואת העובדות ההיסטוריות כפי שהוא הבין אותן, הקימו לו מאמרים אלה גם לא מעט אויבים בעולם האקדמי הישראלי הקטן. רק בשנת 1956 הוזמן להקים את המחלקה לספרות עברית וספרות עולם (כפי שנקראה אז) באוניברסיטת בר-אילן החדשה יחסית. שם לימד עד ימיו האחרונים והעמיד כמה וכמה תלמידים שהמשיכו בדרכו בצורות שונות. כאחד מאותו "דור ענקים" של מיסדי האוניברסיטה, דאג גם לפיתוח מחלקות חדשות, ושנים אחדות היה ראש ועדת הספרייה, שהוא בנה אותה מן המסד.

בשנותיו האחרונות גברו על קורצווייל רגשות של אכזבה מדרכה של מדינת ישראל של דוד בן-גוריון ויורשיו, ומדרכה של הציונות הדתית. קורצווייל, יהודי שומר מצוות, מעולם לא דבק בדוגמה זאת או אחרת. היכרותו הרחבה עם התרבות היהודית לדורותיה ועם תרבות אירופה גרמו לו להרהר אחרי כל פתרון "חד וחלק" לכל בעיה – ובעיקר לבעיות היהדות. מחקריו בספרות העברית הביאוהו למסקנה שעיקרה של ספרותנו החדשה, מן המאה הי"ט ועד לספרות שלפני הקמת המדינה, הוא עדות למשבר הדת והאמונה שפקד את עם ישראל, מבלי שהאידיאולוגיות הציוניות למיניהן יציעו לו פתרון של ממש. אם כי הוא עצמו המשיך לנהוג לפי אורח החיים האורתודוכסי

שגדל עליו, שוב לא האמין שחזרה מלאה לדרך החיים האורתודוכסית שבעבר יכולה לשמש פתרון למשבר היהדות. מאידך, הוא עצמו לא יכול היה להציע פתרון משלו. תחילה ראה דווקא באוניברסיטה דתית כבר-אילן את המקום שבו ניתן יהיה לפחות להרהר במשבר בפתיחות ולחפש מוצא. גם מכך התאכזב במהרה. בעיות בריאות, שהלכו וגברו בשנותיו האחרונות, לא תרמו לשלוות נפשו, ובשנת 1972 התאבד בביתו ברמת-גן.

למדנותו ובקיאותו המופלגת של קורצווייל גם בעולמה של היהדות, מן המקרא ועד לסופר הישראלי האחרון, וגם בעולמה של תרבות המערב, היתה יוצאת דופן בעולם המדעי הישראלי של אז – ושל היום. הוא היה בקי בטכסטים במספר לשונות שקרא – בעיקר גרמנית ואנגלית, אך גם צרפתית ולטינית שלמד בבית הספר (וצ'כית, ששמע בשנות גידולו). אך עיקר חשיבותו הוא במבטו החודר לעמקו של הטכסט – ולא רק טכסט ספרותי – ומגלה בו את מה שהוא עצמו אהב לכנות "האמת הפנימית" שלו, שלעתים נעלמה גם מעיניו של המחבר עצמו. הקריאה בכל מאמר ובכל מסה של קורצווייל, גם אם הקורא חולק עליהם ועל כמה מהנחות היסוד שלהם – כמוה כשיחה עם אדם וחוקר נדיר, שחי את מושא כתיבתו לעומק ואינו מתפשר בשום נקודה. את תפיסתו של מהותה של הספרות העברית החדשה כבר הזכרנו. משום תפיסה מיוחדת זאת, ומשום חדירתו למעמקה של כל יצירת ספרות ששקד על פירושה, הציע קורצווייל גישות חדשות גם ליצירותיהם של סופרים גדולים וידועים כביאליק וטשרניחובסקי. אשר לעגנון, קורצווייל, יחד עם דב סדן ועוד שנים או שלושה חוקרים ומבקרים אחרים, היה שגילה את חשיבותו ואת יחודו של סופר גדול זה, והוא שפעל כל השנים למען הענקת פרס נובל לעגנון. קורצווייל גם היה המבקר וחוקר הספרות שעמד על גדולתה של שירת אורי צבי גרינברג והקדיש לה כמה מאמרים ומחקרים, בשנים שבהן רוב אנשי הספרות התעלמו מאצ"ג בגלל עמדותיו הפוליטיות. נוסף על כל זה עוד אחת מתרומותיו לחקר הספרות בכללה: גילוי המוטיב של "השיבה המאוחרת" – של האדם או האנשים המנסים "לחדש ימיהם כקדם" כאשר הזמן עבר והכל

השתנה ללא חזור. מוטיב זה מצא קורצווייל ביצירות שונות של ספרויות רבות, מן האודיסיאה, דרך "אינוק ארדן" לטניסון, ועד ל"אורח נטה ללון" לעגנון. וזאת רק אחת מן התגליות הכלליות שגילה קורצווייל שיש להן חשיבות מעבר למחקר הספרות העברית החדשה. אולי יקום יום אחד חוקר ספרות רציני ובעל השכלה רחבה ויסקור בפירוט את הישגיו התיאורטיים של קורצווייל, שבינתים הם חבויים במאמרים ובמסות העוסקים בעניינים ספציפיים.

המאמר שאנו מפרסמים כאן יצא לאור לראשונה בעתון "הארץ" בל' בתשרי תשי"ח (25.10.1957) ונדפס מחדש באוסף מאמריו של קורצווייל, *במאבק על ערכי היהדות*, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב תש"ל, עמודים 99–134. זה אחד המאמרים שבהם חורג קורצווייל ממה שנחשב עד אז לתחומו העיקרי, הספרות היפה בעברית (ובכמה מלשונות אירופה) בעת החדשה, ועוסק בחשיפת הנחות סמויות וסמויות למחצה בספרו ההיסטורי הגדול של גרשום שלום. קורצווייל מלא הערצה להישגיו הפילולוגיים של שלום, והוא מקפיד לחזור על כך מספר פעמים במהלך המאמר. אך הוא חושף בספר זה גם מגמה היסטוריוגרפית שאינה עולה באופן טבעי ממחקרו של שלום ומכמה וכמה מן הפרטים והמקורות ששלום מציג בהגינות לפני הקורא. שלום, לדעת קורצווייל, רואה בשבתי צבי ובתנועה השבתאית – ובכלל, בקבלה הלוריאנית שקמה אחרי גירוש ספרד – משהו מעין תחילתה של התודעה הלאומית היהודית, ששיאה בתנועה הציונית. קורצווייל רואה בכך מגמתיות, אנכרוניזם, ועיוות פני היהדות של אותה תקופה. כמו במקרים רבים אחרים, חלק ניכר מביקורתו השלילית של קורצווייל אינו מחוסר יסוד: יקרא הקורא וישפוט. אם אמנם צודק קורצווייל גם בצד החיובי של דעתו העולה מביקורת זאת – שאין תחליף לראיית היהדות כדת ואורתודוכסיה מעיקרה – על כך יכול החולק לחלוק. גם קורצווייל עצמו, באחרית ימיו, לא היה כה בטוח בעמדה זאת.

אנו מודים להוצאת שוקן על רשותם להדפיס מחדש את המאמר, ומציינים על-פי בקשתם כי כל הזכויות שייכות להוצאה. אנו מודים

ברוך קורצווייל

גם לגב' רות קורצווייל-דנינו על הרשות להדפיס מחדש את מאמרו
של אביה ללא תשלום שכר סופרים.